

⁵ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Л., 2004. – С.260–397.

⁶ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Док. і мат. – К., 2007. – С.5–6.

The basic world history research problems in the independent Ukraine are examined as an actual task and important direction of the domestic historical science development. Specifically, it has been marked the new tendencies and positive changes in a thematic orientation and scientific level of the world history problems and international relations research conducted by Ukrainian scientists, creation of the new specialized research centres, scientific editions and other institutional and organizational forms of development of the world history live issues research.

Н.Ханенко-Фрізен*

**У ПОШУКАХ НОВОГО СУБ'ЄКТА ІСТОРІЇ:
ПРОЕКТ «УСНА ІСТОРІЯ ДЕКОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ
1990-х рр. – СЕЛЯНСЬКИЙ ДОСВІД»****

У статті йдеться про усно-історичний проект, який, на думку авторки, безпосередньо стосується процесу деоб'єктивізації соціальних агентів історії – процесу, що розпочався у східноєвропейських суспільствознавчих студіях із розпадом попереднього політичного ладу. Зокрема, йдеться про те, яким чином нещодавно реалізований проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр. – селянський досвід» при визначенні свого суб'єкта дослідження виокремлює ще одного активного агента української історії XX ст. – розколгоспненого селянина.

Із розвалом соціалістичного табору (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.) у суспільствознавчих науках країн Східної Європи розпочався процес поступового здобування усною історією нових позицій та авторитету як потужного методу й самостійного напрямку соціально-історичних студій. Чи можна пояснити цей процес лише тим, що зі зміною політичного ладу науковий доробок Заходу став більш доступним східноєвропейським гуманітаріям, і, відтак, дослідники отримали кращі можливості інкорпоровати у свою роботу надбання усної історії, яка на цей час уже оформилася в окрему наукову дисципліну зі своїм власним дослідницьким інструментарієм?

Чим саме можна пояснити й те, що метод усної історії у постсоціалістичний період особливо активно залучався вченими при реалізації так званих реконструктивістських проектів, спрямованих на ревізію соціалістичної доби – як, наприклад, переосмислення історії ГУЛАГ, блокади Ленінграда, колективізації 1930-х рр., голодомору 1933 р., долі вояків УПА у повоєнні роки та греко-католицької церкви у радянський період тощо – тоді, як інші аспекти минулого цікавили усних істориків менше? Чи буде вичерпним пояс-

* Ханенко-Фрізен Наталія – професор-доцент культурної антропології Коледжу св.Томаса Мора Саскачеванського університету (Саскатун, Канада).

E-mail: khanenko-friesen@stmcollege.ca

** Основні тези статті було оприлюднено під час міжнародної наукової конференції «У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело» (Харків, 11–12 грудня 2009 р.), організованої Центром досліджень української спадщини Коледжу св.Томаса Мора Саскачеванського університету, Східним інститутом українознавства ім. Ковальських Харківського національного університету ім. В.Каразіна та Українською асоціацією усної історії.

нення такого фокусування лише тим, що ці історії не вивчалися за попереднього політичного ладу й що, безперечно, настав час висвітлити і їх?

Аби дати відповіді на ці питання, необхідно вийти за рамки того чи іншого конкретного усно-історичного проекту, і навіть за часові рамки історичного періоду, у межах якого ці проекти проводилися. Щоби краще зрозуміти вибір і напрями сьогоднішніх усно-історичних досліджень як в Україні, так і деінде на постсоціалістичному європейському просторі, необхідно глибше подивитися у суспільні процеси, особливу увагу звернувши на складне взаємопереплетення історії, ідеології та суспільства. Адже саме на перехресті цих суспільних доменів народжуються та формулюються інтерпретації як минулого, так і сьогодення, а усні історики, активно долучаючись до цього процесу, успішно реконструюють і вводять в обіг нових легітимних суб'єктів та агентів своїх національних історій.

Усна історія як нова наукова дисципліна ввійшла в обіг світового середовища суспільних і гуманітарних наук у момент визначних ідеологічних та цивілізаційних зсувів, які розпочалися із закінченням Другої світової війни. Протягом 1950–1960-х рр. під впливом розпаду століттями усталеної колоніальної системи, із виникненням нових національних держав, народженням світових культурних і політичних рухів, із розвитком нових засобів комунікацій та транспорту світ увійшов у нову фазу свого існування, яка дедалі більше характеризувалася зростаючим усвідомленням його плюральності. У суспільній площині також формувалися якісно нові культурні «ноосфери» (за американським антропологом-теоретиком світової культури періоду пізньої модерності А.Аппадурасом) – фінансова, ідеологічна, етнічна, існування яких неодмінно підживлюється постійним перетіканням капіталів, товарів, ідей та людей¹. Усі ці процеси призвели до формування цілком нових соціальних реалій, в яких найбільшою константою та найбільш стабільним елементом культури є принцип *наростаючої плюральності* – ідеологічної, культурної, політичної. Важливо й те, що він уже давно охопив і так звані менші світи, чи то на терені спільнот, громад, чи безпосередньо у контексті місцевого життєсвіту людини. З одного боку, нам, мешканцям менших світів, плюральність нав'язується світом зовнішнім. У середовищі загальноукраїнському, наприклад, протягом останніх двох десятиліть ситуація активно змінюється – в Україну повернулися кримські татари, її територія помережана міграційними потоками, завдяки чому у державі осіла не одна група вихідців із країн «третього світу», разом з іноземним капіталом до України постійно прибувають гравці міжнародного бізнесу тощо.

З іншого боку, усвідомлення плюральності власного соціуму постає й у процесі переосмислення свого минулого. Ще до розкладу радянської влади в українському суспільстві почали активно формуватися уявлення про розмаїття суспільних доль представників власного народу та розуміння того, що в ньому вже давно сформувалися категорії співвітчизників, історична доля яких є відмінною від долі уявного пересічного громадянина, і яким, з ідеологічних причин, не було відведено жодної ролі в офіційному історичному наративі попередньої держави. Відчуття плюральності в українському суспільстві постає також і завдяки його соціальній поляризації. Протягом останніх двох десятиліть українці спостерігали за формуванням нових соціальних прошарків на додаток до вже існуючих, переважно на маргінесі суспільства, як-от людей неповносправних, самотніх матерів, дітей-напівсиріт у родинах заробітчан, зубожілих пенсіонерів міста та не менш зубожілих літніх селян тощо. Хоча ці категорії громадян уже давно переросли у соціальні когорти зі спільним історичним досвідом, і як носії цього певного історичного досвіду

вони також мають право на свою історію та місце у суспільстві, їх історична доля і надалі залишається недостатньо висвітленою.

Незважаючи на те, що такі культурні, історичні та соціальні «інші» можуть бути вже інкорпорованими (організованими в асоціації, спілки, союзи тощо) чи можуть надалі залишатися публічно невідомими та офіційно невідомими (як-от нелегальні мігранти, колишні в'язні, гомосексуальні громади тощо), найкращим способом зануритися в історію формування таких груп часто є безпосереднє звернення до першоджерела, а саме до носія традиції та суб'єкта певного історичного досвіду. Отже, можна визначити, що поява усної історії на науковому обрії суспільно-соціальних наук була викликана саме потребою в певному науковому інструментарії, який би забезпечив найкращий доступ до інформаційних першоджерел, і таким чином допоміг осмислити та порозуміти наростаючу плюральність суспільного життя та людських життєсвітів.

Отже, наслідуючи культурну антропологію з її наголосом на необхідності залучати *емічні* трактовки історії, себто такі, що постали в культурному середовищі «іншого»², усна історія надає нового значення та відповідного статусу тим, хто перебуває або в тіні офіційної історії, або на соціальному чи культурному маргінесі суспільства. У процесі цього переосмислення соціальних позицій маргінальних груп у суспільстві усна історія, з одного боку, виступає у ролі реєстру існуючої плюральності, а, з іншого боку, – також рушійною силою ідеологічної плюралізації суспільства. Надаючи право голосу різним маргінальним групам, документуючи їх історичну долю та проектуючи їхню історію на суспільство взагалі, усна історія організовано й систематично кидає виклик усталеним у суспільстві розумінням власної історії, ідентичності та культурної монолітності.

Своїм народженням усна історія завдячує не тільки фундаментальним зсувам в організації глобальної культури, але й парадигмальним змінам в епістемологічних засадах організації соціальних наук західного світу, які характеризувалися поступовим відходом від позитивістських та об'єктивістських підходів до вивчення суспільних процесів і більшим наголосом на ролі й долі людини в їх організації та пережитті. У площині усно-історичних досліджень можемо (за А.Томсоном) говорити про принаймні чотири парадигмальних зсуви: 1. зростання інтересу до пам'яті як джерела історіографії у повоєнні роки; 2. розвиток у 1970-х рр. постпозитивістських підходів до вивчення пам'яті та суб'єктивності; 3. зміни в уявленнях про роль і місце дослідника у процесі збору матеріалів та їх дальшому аналізі у 1980-х рр.; 4. цифрова революція 1990–2000-х рр.³

У 1980-х рр. усні історики також почали звертати увагу на рівень заангажованості усної історії у житті досліджуваного «іншого», процес, який так чи інакше має у собі можливість «політичних» наслідків для суспільства. Східноєвропейські соціальні науки активно беруть участь у цьому метапроцесі переорганізації філософських засад науки, але також долаючи і свої власні специфічні бар'єри. В Україні, наприклад, ідеологічні засади попереднього політичного устрою з його наголосом на колективістському погляді на минуле великою мірою продовжують імпліцитно впливати на науковий дискурс національної суспільної та історичної науки. Це позначається на ще досі присутньому в українських суспільствознавчих дисциплінах розмежуванні між дослідником і досліджуваним та чіткому, але штучному, розподілі їх на тих, хто проводить аналіз, і тих, хто йому підлягає; розмежуванні, що відповідає за тяглість уявлень у суспільстві про можливість формування цілком об'єктивного знання про соціальний світ. Фундаментальні розробки

й колективні монографії, як-от нещодавно видана «Історія українського селянства»⁴, продовжують демонструвати тенденцію до звичної об'єктивізації соціальних груп, класів, субкультур тощо, які постають лише об'єктами подібних досліджень, групами, що надалі не мають ані свого голосу, ані своєї агентності в репрезентаціях цих науковців, виступаючи лише пасивними реципієнтами історії.

Метод усної історії за своїм покликанням іде супроти усталених канонів репрезентації та таких позірно об'єктивних уявлень про соціальну «іншість» і «так-самість», наголошуючи на легітимності особистого досвіду історії, надаючи респондентам право на власний голос та власну історію, пропагуючи й поширюючи їхній погляд на власну історичну долю у суспільстві. Таким чином, усні історики займають важливу позицію у мережі соціальних наук, з якої вони можуть успішно підважувати домінуючі ідеологічні репрезентації минулого, історії та суспільства. Успішність усної історії в такій деоб'єктивізації маргінальних груп і класів сприяє оновленню теоретичних засад та підходів до вивчення соціальних й історичних процесів, а також формуванню плюралізованого ідеологічного простору у суспільстві взагалі. З цієї позиції усна історія виступає важливим політичним знаряддям, сприяючи визнанню права на власну історію серед різноманітних «меншинних» груп українського соціуму. Усні історики активно беруть участь у цьому процесі, повертаючи агентність і голос суб'єкта історії в науковий обіг.

Нижче зосередимося на висвітленні одного з наукових проєктів, який, на мою думку, також долучається до процесу деоб'єктивізації соціальних агентів історії, а також з'ясуємо, яким чином він, визначаючи свого суб'єкта дослідження, виокремлює ще одного агента української історії ХХ ст. Реалізований нещодавно проєкт «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр. – селянський досвід» великою мірою є прикладом конструювання такого агента з огляду на спробу реабілітації «розколгоспненого» українського селянина не як пасивного спостерігача історії, а як активного її навігатора.

Усна історія деколективізації: у пошуках селянина – агента історії

Проєкт «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр. – селянський досвід» здійснювався у 2007–2009 рр. Центром досліджень української спадщини (ЦДУС) Коледжу св.Томаса Мора Саскачеванського університету (Саскатун, Канада) у співпраці з Інститутом історії України НАНУ⁵ й вищими навчальними закладами, де проводиться дослідницька та навчально-наукова робота з усної історії⁶. До збору польових матеріалів і проведення інтерв'ю було запрошено десятиох інтерв'юєрів – студентів та аспірантів, які мають навички й належний досвід відповідної роботи. На першому етапі дослідники зосередилися на проведенні розгорнутого автобіографічного опитування респондентів у десяти регіонах та областях України (АР Крим, Дніпропетровська, Київська, Львівська, Одеська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська та Харківська обл.). У результаті було записано 120 інтерв'ю з колишніми колгоспниками, більшість з яких уже розшифровано. Обробка зібраних даних триває. Робота над цим проєктом висвітлювалася у рамках спеціалізованих семінарів та в наукових виданнях⁷.

І хоча завдання проєкту передбачали насамперед збір та аналіз свідчень очевидців про черговий перехідний період у житті українського селянства (цього разу – про так званий «перехідний період від соціалізму до постсоці-

лізму»), одним із вихідних здобутків є також переосмислення ролі пересічної людини у розгортанні історичних процесів та формуванні її позиції щодо цих процесів. Перехідний період від соціалізму до «постсоціалізму», на додаток до розвалу радянської системи на початку 1990-х рр. та повної реорганізації централізованої економіки, призвів також і до фундаментальних змін у роками усталеному способі життя колишньої радянської людини. У першому десятилітті цього перехідного періоду (протягом 1990-х рр.) у сільськогосподарському секторі ситуація продовжувала ускладнюватися через системні зволікання уряду із земельною реформою⁸. На папері колективні господарства нашвидкуруч перекраювалися у нові кооперативні виробничі товариства, об'єднання та аграрні спілки, тоді, як у реальному житті відбувався хаотичний перерозподіл виробничих ресурсів між найбільш підприємливими та беручими колишніми керівниками цих же ресурсів, але вже без звиклої координації згори (так званий «дерібан»). Відтак українські селяни, колишні колгоспники, яким попередня ідеологія принаймні у публічному дискурсі надала офіційний статус «годувальників народу», втратили свої які-неякі ідеологічні позиції в українському суспільстві. Великою мірою наслідки трансформацій, що відбувалися у сільському життєсвіті в 1990-х рр., у сфері повсякденного життя та повсякденної культури були такими ж драматичними, як і наслідки змін, що проходили в українському селі під час колективізації 1930-х рр. В обох цих випадках ідеться про повне перекроювання фундаментальних засад життєвого світу людини.

Головною метою проекту з усної історії деколективізації було задокументувати селянський погляд на процеси розколгоспнення 1990-х рр., зібрати особисті біографії селян і свідчення про деколективізацію та віднайти в них потенційний селянський метанаратив про перехідний період на селі 1990-х рр., такий собі метапогляд колишнього колгоспника на власну історичну долю. Але, з іншого боку, процес наукового осмислення історичного досвіду визначеного угруповання людей відповідає також і за формування певного погляду на історичну долю учасників процесів деколективізації, та, відповідно, за неминуче дискурсивне конструювання ще одного суб'єкта-учасника української історії – розколгоспненого селянина/селянки.

Отже, усвідомлюючи неминучість таких дискурсивних конструювань суб'єкта-учасника історії у процесі наукового аналізу, слід було чітко визначитися з питанням, долю якого саме прошарку колишніх колгоспників необхідно досліджувати при вивченні селянського погляду на деколективізацію.

Ще раз зазначимо – головним завданням проекту було віднайти, зареєструвати та задокументувати певний колективний погляд, певну колективну пам'ять в особистих поглядах селян про їхні пережиття у період розколгоспнення українського села та історичного переходу від одного суспільного ладу до іншого. Аби задокументувати такий погляд, необхідно було відійти від усталеного розуміння історичних процесів як таких, що переживаються цілими соціальними класами. Адже колективна пам'ять не належить соціальному класові – радше, до великої міри, вона є продуктом певної когорти людей, чиє життя розгортається паралельно на тлі тих самих історичних процесів; людей, психологія та життєвий досвід яких формуються приблизно у той самий час. Таким чином, генераційний (або поколіннєвий) підхід до вивчення колективної пам'яті є більш продуктивним. Відповідно, аби досягти своєї мети та віднайти певний колективний погляд розколгоспнених селян на деколективізацію, наш проект мав визначитися із питанням, яке саме покоління колишніх колгоспників опитувати.

Поколінневий підхід до висвітлення селянського бачення процесів деколективізації забезпечує також більшу сфокусованість на аналізі усно-історичних свідчень. Так, можна очікувати, що свідчення про деколективізацію представників одного покоління будуть більш співмірними, ніж свідчення різних поколінь. Це не дивно, адже особистості цих людей формувалися в один і той самий час, під впливом однієї суспільної ідеології, публічних дискурсів та популярної культури доби. Завдяки тому, що особисте життя представників одного покоління формувалося під впливом тих самих суспільних факторів та ідеологічних течій доби, їх особисті свідчення, скоріш за все, такі демонструватимуть певні спільні риси як в організації самого усного наративу, так і в організації власне спогадів, що й уможливить пошук за колективним в індивідуальних оповідах.

Дуже важливим питанням було – а на якому саме поколінні слід зосередитися, якщо йдеться про віднайдення певного специфічного історичного колективного досвіду розколгоспнення? Ті селяни, які все своє продуктивне життя провели в колгоспній системі, і яким у 1990-х рр. було за шістьдесят чи сімдесят років, наприкінці свого трудового шляху спостерігали за демонтажем колгоспів. Очевидно, їх бачення деколективізації буде відмінним від, скажімо, покоління їхніх дітей. З іншого боку, якщо ми хочемо зрозуміти селянське бачення процесів деколективізації, чи не важливо буде також зрозуміти їхні позиції щодо власне колгоспної системи? Адже якщо ми маємо зосередитися у своєму аналізі їхніх поглядів на розвалі певної соціально-економічної системи, що існувала протягом довгого часу, слід також сконцентруватися і на тому, що ж саме підлягало демонтажу та як селяни ставилися до економічної організації аграрного виробництва за радянських часів. Таким чином, необхідно було би зосередитися на тому поколінні селян, життя яких розгорталося протягом тривалого часу, у тому числі і за колгоспної системи. З огляду на зазначені зауваги вибір, кого саме опитувати, припав на покоління селян, що народилися напередодні, під час або відразу по Другій світовій війні.

Цей вибір було вмотивовано ще й такими причинами. По-перше, при детальному розгляді питання, яке саме покоління слід інтерв'ювати, стає очевидним, що селяни, котрі народилися під час війни або відразу після неї – раптово постають як доволі малодосліджена категорія колишніх радянських громадян. Їхні життєві траєкторії минули великі катаклізми радянської історії. Вони не підлягали колективізації 1930-х рр. З огляду на малий вік їх не мобілізували на фронт під час воєнних дій чи на примусову працю до Німеччини. Можна було б також припустити, що знову ж таки з огляду на вік повоєнні труднощі або колективізація у Західній Україні не позначилися на їхньому психологічному стані настільки, наскільки ці процеси відбулися на психіці та моральному стані попереднього покоління. Адже ці драматичні історичні процеси передували періоду становлення їх особистостей, що припадає приблизно на 15–20 років. Якщо ж на них і позначилися згадані процеси, то по-іншому, і, радше, опосередковано, ніж безпосередньо, через досвід родичів та батьків.

Отже, підсумовуючи, – ця генерація постала як покоління певного історичного досвіду поза контекстом тієї чи іншої визначної трагедії у житті українського народу ХХ ст. Відповідно, йому було приділено значно менше наукової уваги пізніше. Це покоління постало у відносно стабільному, як на радянську ситуацію, контексті, а життєві траєкторії цих людей розгорталися за доволі передбачуваним курсом радянської історії. Важливим для нас є й той факт, що у своїх спогадах селянам повоєнного покоління немає,

куди «повертатися» – у сенсі до якоїсь найбільш значної суспільної події, як колективізація, голод, війна тощо. Адже їх життя розпочалося і розгорталася в тому ж таки контексті колгоспного ладу (принаймні у центральних-східних областях України), який на час дорослішання вже сформувався у певний життєвий уклад на селі. Отже, їхні спогади про деколективізацію найбільшою мірою поінформовані їхнім досвідом проживання у соціалістичній системі. Зіграло свою роль також і сподівання на те, що спогади літніх селян мали б бути більш ретроспективними з огляду на набутий ними досвід. Відтак усі перелічені вище фактори і вплинули на те, яке саме покоління необхідно було б опитати для цього проекту.

Водночас зазначені міркування посприяли формуванню певного розуміння про долю та роль повоєнного українського селянина у національній історії України. Фокусуючись саме на цьому поколінні, проект з усної історії деколективізації запропонував також переосмислити місце цієї когорти селян у своєму соціальному прошарку, пропонуючи їм позицію цілком окремого суб'єкта української історії.

Що можна сказати на сьогодні про якісні характеристики усних наративів розколгоспнених селян, із поправкою на те, що аналітична робота з матеріалами проекту щойно розпочалася? Нижче пропонуємо звернути увагу на одну з таких характеристик, а саме – ступінь *оповідної ретроспективності*, яка проявляє себе при уважному прослуховуванні записів та перечитуванні розшифровок інтерв'ю. Оповідна (або наративна) ретроспективність, нахил, здатність і потяг до поглибленого, детального та критичного переогляду власного минулого у розмові з дослідником, є однією з важливих якісних характеристик будь-якого автобіографічного інтерв'ю, яка загалом відповідає за його форму, формат, і, відповідно, зміст та змістовність. Оповідна ретроспективність може також виступати і своєрідним показником певного поколіннєвого погляду на історію, особливо, якщо її розглядати порівняно з оповідною ретроспективністю інших поколінь українського селянства. Але це – завдання наступне.

Оповідна ретроспективність розколгоспнених селян

У завдання проекту не входило реконструювання процесів розколгоспнення, радше нас цікавили як погляди селян на ці процеси, так і їх розуміння власних позицій у цих процесах. Зрозуміло, що респонденти мали можливість безпосередньо висловлювати свій погляд на процеси деколективізації, і вони робили це з очікуваною регулярністю. Але, з іншого боку, їх позиції щодо власного життя за часів колгоспів та деколективізації передавалися й опосередковано, у форматі обраного ними того чи іншого оповідного жанру, у виборі ними певного «стансу» оповідування, у спиранні на певний побутовий лексикон тощо. Іншими словами, суб'єктивні позиції, які сформувалися у розколгоспнених селян стосовно деколективізації, також передаються та закодовані у цілому спектрі наративних рис селянських свідчень про особисте життя й деколективізацію. Саме у пошуках цієї закодованої в оповідних структурах суб'єктивності передбачається аналіз наративних рис селянських спогадів і свідчень. Методика такого аналізу полягає у фокусуванні на відтвореній в особистому наративі спогадів ідентичності розколгоспнених селян повоєнного покоління.

Зупинімося на питанні оповідної ретроспективності у записаних свідченнях, адже без розуміння цієї риси селянських спогадів важко переходити до

аналізу інших їх аспектів. Ідеться про наративну (або ж оповідну) ретроспективність, яка назагал обумовлює як зміст, так і формат оповідей, відповідає за так звану якість спогадів та свідчень, а також за вихідну ідентичність оповідача. Наскільки ретроспективними є селянські оповіді про деколективізацію, яким саме чином вони передають у своїх оповідах розуміння власної долі, свого життя та своєї ідентичності? На оповідну ретроспективність помітно впливає низка факторів, дотичних як до ситуації інтерв'ю, особистих рис людини, так і до суспільного середовища, в якому вона проживає. До перших факторів можна віднести тенденцію у процесі усного переповідання конденсувати весь доступний оповідачеві матеріал у певний, обмежений форматом розмови, наратив. До других входять і такі фактори, як наративна організація публічного дискурсу визначеного суспільства. На питанні наративної конденсації автобіографічних спогадів та заангажованості площини публічного у приватних наративах селян-респондентів зупинімося нижче, адже ці фактори виступають важливими показниками особистої оповідної ретроспективності.

Для початку порівняймо ретроспективність українців Західної Канади та залучених до проекту селян України. У 2003–2004 рр. у сільськогосподарських районах Західної Канади Центр досліджень української спадщини Коледжу св.Томаса Мора Саскачеванського університету реалізував проект «Усна історія соціальних змін Канадського Заходу другої половини ХХ ст.». Більшість залучених у його рамках респондентів в особистих інтерв'ю з легкістю осцилювали між площинами особистих подій та громадської історії української канадської спільноти. До того ж, їх вступні автобіографічні наративи, як правило, виглядали хоч і короткими, але ж представленими у доволі хронологічному порядку, хоча й можна було простежити певну кореляцію між тривалістю автобіографічного вступу та рівнем освіченості респондента. Особисті усні біографії щедро запозичали метафори українсько-канадського історичного метанаративу про початки української культури в Канаді. Особливо це стосується терміна й поняття «генерація» («generation»), яке виступало доволі потужним структуруючим принципом організації усталеного українсько-канадського наративу про історію українців у цій країні. Респонденти регулярно вживали згаданий термін для самоохарактеризування з метою пояснити своє місце та належність до українсько-канадської історії взагалі, і до своїх родинних історій зокрема. Завдяки повторюваності від однієї оповіді до іншої поняття генерації дозволило визначити в усіх інтерв'ю певну поколіннєву ідентичність. Легкість, з якою респонденти проекту оперували усталеними формами українсько-канадського історичного наративу, свідчила про міцну залежність особистої ретроспективності канадських українців від усталених дискурсивних практик їхньої спільноти. Отже, особисті спогади несуть у собі багато корисної інформації не тільки про локальні події, але й про організацію українсько-канадської спільноти та рівень її ретроспективності.

Повертаючись до спогадів, зібраних у різних регіонах України, де проводилося опитування в рамках проекту з усної історії деколективізації, відзначаємо в них доволі відмінний, порівняно з канадськими усними життєписами, формат оповідування та рівень особистої оповідної ретроспективності. Найперше, українські селяни при наданій їм можливості сформулювати власні автобіографії, пропонують, як правило, коротші автобіографічні свідчення на початку розгорнутого інтерв'ю, активно користуючись принципами наративної конденсації (за Ф.Шютце⁹). У результаті – власне автобіографія (чи життєпис) постає в розмові розпочато-недовершеною, в якій нібито не-систематично проявляються «на поверхню наративу» різні її елементи. Особисті життєписи сприймаються як нелінійні, позахронологічні. Частково

це пояснюється самим форматом розмови-інтерв'ю та загалом, можливо, і небажанням респондента повністю розкриватися перед незнайомим йому дослідником. Але, як видається, тут також спрацьовують фактори культурного та наративного порядку.

Розглянемо автобіографічний початок інтерв'ю з Ніною Казіміровою, мешканкою села Жовтень Ширяївського району Одеської області:

Я народилась в Фрунзівському районі Одеської обл. В с.Жовтень я прийшла в 1968 році. Закінчила технологічний технікум у Кривому Розі і отримала направлення в Дніпропетровськ, але в мене була мати хвора і я попросила десь ближче, і я прийшла в Ширяїво, і мене назначили замдиректора громадського харчування. Так я попрацювала може з місяць, а потім вони говорять, що в Жовтні треба завідувач «Чайної» і тоді було 23 торгові точки по Київській трасі – «Ласточка», «Зірка», як буфети, та й зустріла свого чоловіка, бо він прийшов сюди агрономом, а був в Казахстані 6 год до того головним агрономом, бо раніше було так – як не йдеш в армію, то треба було їхати в Казахстан, а він сам з Кіровоградської області. Тут же в чайній було весілля, ми побралися і потім дитина народилась. І потім я роблю виводи, що я буду міняти професію, бо робота дуже тяжка, бо у нас був об'єкт військовий і до нас приїжджали генерали, маршал Чуйков тут був. А тут прийшов голова сільради, прийшов та й говорить: «Чи не хочиш ти очолити будинок культури?». А він знаходився біля церкви, а раніше ж це забороняли, та й зданіє було, а куполов не було. Та й пішла я робити сюди, і ось уже 35 років працюю, уже й цей новий пострів будинок, отак я работала з молодью, з людьми. А чоловік то був агрономом, то головою 7 років, тільки не в цьому колгоспі¹⁰.

Ніна Казімірова є представником сільської інтелігенції й можна було сподіватися, що вона запропонує у своїх свідченнях та спогадах дещо відмінний (вищий) порівняно з іншими селянами-колгоспниками рівень ретроспективності. Проте сподівання виявилися безпідставними, адже її початковий «біографічний вступ» так само скомпресовано в один короткий абзац, подібно до того, як це сталося у багатьох інших інтерв'ю проекту (хоча пізніше розмова не раз поверталася до її особистого досвіду життя в колгоспі та поза ним). Серед інших респондентів більшість колишніх колгоспників на прохання розповісти про себе¹¹ також покладалися на принцип наративної конденсації, часто пропонуючи дослідникові доволі нелінійні вступні автобіографічні наративи.

Звернімося до інтерв'ю з Ганною Головин, жителькою села Бистричі Березнівського району Рівненської області (інтерв'юер – Марія Меленчук):

*Ганна Головин: Навіть не знаю з чого начать. [сльози на очах]
Марія Меленчук: З чого хочете. Те, що Ви думаєте, з чого треба. Подумайте. [пауза] Як хочете. [пауза]
Г.Г.: Заре моя така житка, що я так заплуталась, що і не можу. Так живу єдиним днём. [пауза] Я не знаю, як його тобі розказувать. Шо його, як його розказувать.
М.М.: Ну, от, в якому році, наприклад, Ви народилися?
Г.Г.: Ну, народилася в сорок сьомому, в тисяча дев'ятсот сорок сьомому. Штири класи кончила в Озірцях. Була початкова школа. Тоді стали, до восьми клас ходили в Поліське. Ногами. Без нияких ніхто не возив, нічого. Ставали рано дий доставалися до школи. Зима – не зима. Тоді горби такіє були. Позамітає. Ну, йшли. Училась, тоже добре училась. А ходила у школу: куфайка, кірзові чоботи. Колись такі були. Ну, бо бачиш, що вже їздили*

десь на сізони, дий заробляли трошки грошей. А сем'я в нас була шестеро в батька. Батько в колгоспі робив. Мати боліла, мало робила. То ще треба було за матир, бо заставляли, то треба було і за матеру робить. Ну, училася, хоть і добре училася, але поступать ніде не могла. Кончила восьм клас. [пауза] Не було в мене ни одної навіть тройки, добре училася. Поїхала десь трохи на буряках, десь три роки...два робила. Дий вишла замуж сюда вже, в Поліське [очевидно, обмовилась, мала на увазі – Бистричі]. Тут вечьорню кончила. Бо ходила в колгосп, а була ланковою. Сама менша була в бригаді. Я в бри... на... на цілий колгосп в бригаді, на діло поділяні, то була сама найменша. Бо ніхто не хотів в той колгосп іти. А я прийшла, тут батьков не було. Він сирота був. Дий він в сільгосптехніці, а я в колгосп пошла. Шоб тра були соти, тра було якось жити. І кончила тих одинадцять клас. Дий так, робила все життя в колгоспі. Льон. Ланковою. Всьо. Дальше – я знаю? До пенсії доробила. Яке ти життє було, але ж якось тра було прожити. Саме горше – ось менє стріло. Було, як сі два сини поховала. [пауза] Як уже було: і трудились, і робили. А як сі два сини поховала, то вже й моє життя кончилось. Дий така моя житка. І те шо старалася, і в тому колгоспі. Хіба я знала, шо таке те життя так кончиться? Таки думала буде радість, буде щастя – а його нема. [плаче]¹².

Вступний автобіографічний наратив Ганни Головин є показовим прикладом того, як стисло селяни, підсвідомо покладаючись на ті ж таки принципи наративної конденсації (за Ф.Шютце), можуть формулювати свій життєпис у відповідь на прохання дослідника розповісти про себе. У випадку з цією волинською селянкою не тільки даний загальновизнаний принцип усного оповідання є причиною такої стислості. Її життя зазнало свого особливого ритму, з його регулярно повторюваними діями та обов'язками, і це, своєю чергою, відбилось на її автобіографії, якій, з огляду на те, як Ганна Головин подає свій життєпис, не потрібна системна хронологізація.

Іншою примітною характеристикою селянських біографічних наративів є мінімальне залучення площини публічного/суспільного в оповідь про приватне. На відміну від західноканадських біографічних інтерв'ю, українські селяни значно рідше вибудовують власні історії життя, відштовхуючись від суспільно-важливих, значенневих подій (як-от, наприклад, смерть Й.Сталіна 1953 р., політ Ю.Гагаріна в космос 1961 р. тощо). Загалом ці основні риси селянської ретроспективності (у контексті усно-історичного інтерв'ю) – як недорозкритість тем, активна конденсація, нехронологічність та мінімальна наявність площини публічного в оповідях про приватне – не є показником якоїсь оповідацької недосконалості, невідповідної пам'яті респондента чи його простого життєвого шляху (без прикрас та нецікавого). Навпаки, ці аспекти інтерв'ю доволі промовисті. Американський усний історик Р.Кандіда-Сміт наполягає, що саме такі риси усної оповіді (як-от конфліктні саморепрезентації, неясності та неузгодженості тощо) значно прислужуються дослідникові, адже вказують на наявність певних, не до кінця усвідомлених, проблематичних зон у полі суспільної історії, які ще наративно не опрацьовані у суспільстві¹³. Це стосується як особистостей, що намагаються уявити для себе постійно мінливий світ, так і спільнот, котрі роблять спробу переосмислити своє минуле у вирі змін, які відбуваються у суспільстві. Відповідно, селянські свідчення, як наративні репрезентації минулого, справляючи враження незавершених, несформованих, указують на незавершеність процесів переоцінки такого недавнього минулого, яким був період деколективізації.

Замість висновків

Аби наполягати на певній унікальності історичного досвіду та колективної пам'яті українських розколгоспнених селян повоєнного покоління було би доречним порівняти їхні свідчення та спогади про деколективізацію зі спогадами інших поколінь селян. Чи відрізнятимуться вони від свідчень молодшого покоління? Наскільки відмінним буде ступінь їх ретроспективності? Незалежно від відповідей на ці питання, можна погодитися: попри те, що в юності це покоління уникнуло найбільш драматичних подій радянської історії, на його долю також випало чимало проблем і негараздів, адже саме цим людям наприкінці свого трудового шляху в колгоспах довелося спостерігати, як разом із деколективізацією руйнувався їхній усталений та десятиліттями обжитий життєсвіт. Щоби зрозуміти, як українські селяни зустріли цей виклик, посилення на селянство як соціальний клас загалом не є відповідним, оскільки різні покоління його представників по-різному переживали процеси деколективізації. Узагальнювати поколіннєвий досвід цього складного і проблемного періоду української історії під одним гаслом «досвід українського селянства» важко, адже йдеться про доволі неоднакових соціальних акторів селянської історії.

Отже, переоцінка історичного досвіду суспільства із залученням методу усно-історичних досліджень цілком очікувано веде до необхідної подальшої диференціації традиційних суб'єктів історії, у нашому випадку соціального класу селянства. Визнавши за потрібне зосередитися на історичному досвіді деколективізації селян, які переживали ці процеси наприкінці свого трудового шляху в колгоспах, розглянутий у статті проект усної історії деколективізації неминуче посягає на конструювання ще одного агента української історії – розколгоспненого селянина повоєнного покоління, долучаючись таким чином до процесів подальшої плюралізації українського суспільства.

¹ Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. – Minneapolis, 1996. – P.4–6.

² Goodenough W. *Describing a Culture // Description and Comparison in Cultural Anthropology*. – Cambridge, 1970. – P.104–119.

³ Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії // Схід/Захід: історико-культурологічний збірник. – Вип.11/12. – Х., 2008. – С.7–24.

⁴ Історія українського селянства: Нариси у 2 т. – К., 2006.

⁵ Організатори та координатори проекту вдячні докторові історичних наук п. Олександрові Лисенку, завідувачу відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, за його активну підтримку цієї дослідницької ініціативи протягом 2007–2009 рр.

⁶ Ідеться про кафедри: історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка (Юрій Волошин), українознавства – Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна (Гелінада Грінченко), історії – Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Наталія Шліхта), історії та теорії соціології – Львівського національного університету ім. Івана Франка (Тетяна Лапан), археології та етнології – Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова (Олександр Пригарін), а також навчально-науковий центр усної історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди (Тарас Нагайко).

⁷ Див.: *Khanenko-Friesen N. Oral History Project «Decollectivization in Ukraine in the 1990s: Rural Perspectives and Experiences»*, paper presented at Fourth Annual Danyliw Research Seminar in Contemporary Ukrainian Studies University of Ottawa (Canada), October 23–25, 2008 // www.ukrainianstudies.uottawa.ca/pdf/P_Danyliw08_Khanenko-Friesen.pdf; *Ханенко-Фрізен Н.* Проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід» // Укр. іст. журн. – 2008. – №2. – С.210–212.

⁸ *Lerman Z. Land reform and farm restructuring in Ukraine // Problems of Post-Communism*. – 1999. – May/June. – P.42–55; *Lerman Z., Sedik D., Pugachov N., Goncharuk A. Rethinking Agricultural Reform in Ukraine*. – Halle, 2007. – 159 p.

⁹ Див.: Schuetze F. 1983. Biographieforschung und narratives Interview // Neue Praxis. – 1983. – №13 (3). – S.283–293.

¹⁰ Інтерв'ю з Ніною Казіміровою, с.Жовтень Ширяївського району Одеської області, 8 лютого 2008 р. (інтерв'юер Олена Петрова) // Архів Центру досліджень української спадщини Коледжу св.Томаса Мора Саскачеванського університету, індекс OHD-2008-06-02.

¹¹ Слід відзначити, що не всі інтерв'юери однаково дотримувалися узгоджених проектом принципів збору інформації й деяким респондентам не пропонувалося розпочати розмову з оповіді про себе з самого початку інтерв'ю.

¹² Інтерв'ю з Ганною Головин, 1947 р.н., с.Бистричі Березнівського району Рівненської обл., 5 січня 2008 р. (інтерв'юер Марія Меленчук) // Архів Центру досліджень української спадщини Коледжу св.Томаса Мора Саскачеванського університету, індекс OHD-2008-05-02.

¹³ Cándida Smith R. Analytical Strategies for Oral History Interviews // Handbook of Interview Research. – Thousand Oaks; London; New Delhi, 2001. – P.725.

Oral historians find themselves in a unique position within the network of various disciplines of social sciences and humanities, from where they successfully challenge established principles of representation of the past, history, and society. Addressing the question of a unique role of oral history in reconstructing historical meta-narratives, the author turns to discuss one of the projects conducted in Ukraine in 2007–2008, «Oral History of Decollectivization of Ukraine in the 1990s». The goal of the project was to document people's perspectives on decollectivization and to register a particular collective stance which, as the author expected, would emerge through multiplicity of the recorded testimonies. The project encompassed ten oblasts where local interviewers recorded interviews with former members of collective farms. The article evaluates the project's claims and methods in relationship to its attempt to locate, explore, understand and perhaps redeem yet another subject of the Ukrainian history, «Ukrainian villager, decollectivized».